

UOT: 821.512.162(091)

Elnarə Zeynalova\*

## XAQANI ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNİN ƏLYAZMALARININ BAKI NÜSXƏLƏRİ

### Xülasə

Məlum olduğu kimi, Xaqani Şirvaninin əsərləri orta əsrlərdə Şərqdə çox məşhur olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, şairin əsərlərinin əlyazmaları Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, İran, Pakistan, Fransa, Britaniya, Rusiya, Tacikistan, Gürcüstan, Hindistan, Özbəkistan və başqa ölkələrin əlyazma mərkəzlərində qiymətli mənbə kimi qorunub saxlanılır. Məqalədə Xaqaninin əlyazmalarının AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Bakı nüsxələri haqqında məlumat verilmiş və M-192 sifrlə Cüng əlyazmasına istinadən, 14 "Şiniyyə" müəllifinin adı çəkilmişdir. Eləcə də, klassik şairlərin əsərlərinin daha dəqiq öyrənilməsi üçün əlyazmaların rolunun vacibliyi vurğulanmış, şairin həm fars, həm də ərəb dilində yazdığı əsərlərdə rast gəlinən katib və nəşr xətdərindən bəhs edilmiş və onlara əlyazmalardan istifadə etməklə aydınlıq gətirilmişdir.

**Açar sözlər:** Xaqani, qəsidə, əlyazma, beyt, İsfahan

**Giriş.** Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı ilə bağlı ən geniş yayılmış fikir şairin əsərlərinin dilinin çətinliyi ilə bağlıdır. Şairin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqca məlum olur ki, şairin onsuz da sadə olmayan dili sonradan daha da "çətinləşdirilib". Görkəmli alim M.Sultanov bu məsələ ilə bağlı yazır: *"Xaqaninin şeirləri savadsız katiblər və bacarıqsız nəşrlər tərəfindən kobud surətdə təhrif edilmiş və dolaşmaq salınmışdır. Bu hal gürültülü ibarələr, dərin və mürəkkəb müəmmallarla dolu Xaqani şeirlərini bir az da çətinləşdirmişdir"* [1, s.12]. Xaqaninin həyat və yaradıcılığının tədqiqi ilə məşğul olmuş O.L.Vilçevski də şairin əsərlərinin öyrənilməsinin çətinliyini məhz əlyazmalarla izah etmişdir [2, s.65].

Üzü başqa şəxslər tərəfindən köçürülən əsərlərdə müəyyən xətdərin olması təbiidir. Belə xətdər ilk baxışda mənasız bir şey kimi görünə bilər, bir nöqtə vasitəsi ilə başqa sözün yarandığı ərəb əlifbasında məsələ daha ciddidir. Xaqaninin əsərlərinin dəfələrlə üzünün köçürüldüyünü nəzərə alsaq, burada xəttat səhvlərinin olduğu şübhəsizdir. Bəzən şairin fikirlərini təhrif etmək üçün səhvlərin məqsədli şəkildə edildiyini düşüncələr də var. O.L.Vilçevski Xaqani

əsərlərinin İran nəşrləri ilə bağlı məhz belə bir iddia irəli sürərək göstərmişdir ki, İsa peyğəmbərin (s.ə.s.) adının Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) adından daha çox çəkildiyi, türk epos qəhrəmanlarının və sərkərdələrinin adına İran epik qəhrəmanlarının adından daha çox rast gəlinəndiyi Xaqani əsərlərində bəzi sözlərin mənası qəsdən dəyişdirilmişdir və bunun nəticəsində şairin məşhur "Mədain xərabələri" qəsidəsi bu gün İran adət-ənənələrinə yas tutan vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsər kimi təqdim olunur. Alim İran ədəbiyyatşünaslarının Xaqani yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində apardıqları irimiqyaslı işləri, şairin əsərlərinin İranda mütəmadi nəşrini alqışlasa da, bu əsərlərin mətninin etibarlılığını şübhə altına almışdır [3, s.163]. Alimin öz iddiasında nə qədər haqlı olduğunu deyə bilməsək də, nəşrlərdə səhvlərin olduğu şübhəsizdir.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda Xaqani Şirvaninin "Küllüyyat"ının, "Divan"ının, müxtəlif əsərlərinin, əsərlərinə yazılan şərhlərin qiymətli əlyazmaları qorunub saxlanılır. Həmin əlyazmalardan istifadə etməklə, şairin əsərlərini daha dəqiq araşdırmaq olar. Məsələn, Sultan Mahmu-

\* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: zeynalova12@bk.ru

dun saray şairi olmuş, öz zamanəsinin zəngin adamlarından hesab olunan Ünsüriyə həsr olunmuş əsərə nəzər salaq. Xaqani Ünsüridə bəlağətli söz demək bacarığının olmadığını belə göstərmişdir:

اديب و دبیر و مفسر بنیود

نه سبحان ی عرب زبان عنصری [4]

Beytin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və ona yazılan şərhə tanış olaq:

*Nə alim, nə şərehdī, nə bir ədib,*

*Nə Söhbən, nə Yö rabbəyan, Ünsürī*

[5, s.109].

*Söhbən – VIII əsrdə yaşamış məşhur ərəb ədib və nətiqlərindəndir; Yörəb – ərəb leksikologiyasının banisi, böyük bir alim olmuşdur* [5, s.570].

Beytin M-34 şifrəli əlyazmada rast gəlinən variantı fərqlidir:

اديب و دبیر و مفسر بنیود

نه سبحان ی عربی زبان عنصری [6]

*Ədib, dəbir, müfəssir deyil, nə Ünsürinin ərəbcədəki dili Söhbən deyil.*

Orta əsrlərdə bəlağət və bəyan elmində kiminsə məharətini mədh edərək, onu məhz Suhban Vaillə müqayisə etmək ənənəsi mövcud idi. Onda Suhban bəlağəti var; Onda Suhban dili var kimi ifadələr haqqında söhbət gedən şəxsin bəlağətli dilinin olduğuna işarə idi. Xaqani də bu ənənəyə sadiq qalmış, gözəl söz söyləmək bacarığından danışıq, Suhban Vaillin adını xatırlamışdır. Şərhə *Yörəb* kimi göstərilən şəxs Yarəb ibn Qahtan qədim ərəblərin ulu babası, ərəbcə ilk danışan adam hesab olunsa da, beytdə artıq təsir bağışlayır.

Xaqaninin Ünsüriyə əsər həsr etməsinin ikincinin məşhurluğu ilə izah edən Bertels həmin əsərin həm orijinalını, həm də tərcüməsini tam şəkildə öz araşdırmasına daxil etmişdir. Araşdırmada sözügedən beyt aşağıdakı şəkildə təqdim edilib:

اديب و دبیر و مفسر بنیود

نه سبحان ی عرب زبان عنصری

*He был он адибом, дабиром и*

*толкователем,*

*He был Сахбаном по красноречию Унсури*

[7, s.504].

Göründüyü kimi burada *عربی* əvəzinə *عرب* yazılmışdır ki, bu da bilməkdə, öyrənmək-

də kimi tərcümə olunmalıdır. Bertelsin tərcüməsi məzmunu daha yaxın olsa da, burada bilmək, öyrənmək mənasını verən *عرف* kökü bəlağət kimi tərcümə edilmişdir. Beytin məzmununa xələl gəlməyə də, dəqiqlik pozulmuşdur. Bu da M-34 şifrəli əlyazmada göstərilən variantın daha məqsədəuyğun və dəqiq olduğunu düşünməyə əsas verir.

Xaqaninin Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan qiymətli əlyazmalarından biri də M-192 şifrəli **Cüng əlyazmasıdır** [8]. Əlyazma Xaqaniyə aid kataloqda yer alsada, əslində müxtəlif şairlərə məxsus şeirlər toplusudur. Xaqaninin ən çox nəzirə yazılan əsərlərindən olan “Şiniyyə” qəsidəsi ilə başlayan və ona yazılan nəzirələrlə davam edən əlyazma Şərq ədəbiyyatında xüsusi şöhrət qazanmış əsərlərdən hesab edilən “Şiniyyə”nin araşdırılması sahəsində qiymətli mənbə hesab olunmalıdır. Bəzi adlarda hərflərin pozulmasını nəzərə almasaq, əlyazmanın vəziyyəti qənaətbəxşdir. Əlyazmaya aşağıda göstərilən müəlliflərin “Şiniyyə”ləri daxildir:

حکیم خاقانی علیه الرحمة

مرآت الصفاء خسرو دهلوی

“MİRƏT əS-SƏFƏ” (“Safliqim güzğüsü”);

جوابت ابن جلاء الروح خاقانی وخسرو لمولانا

خاقانی və Xosrova Mövlana Caminin “Cəlau ər-ruh” cavabı;

منهاج الهدی مولانا نظام استرآبادی

Nizam Astrabadi “Minhəc əl-huda” (“Doğru yol”);

اینه گیتی نما مولانا مثالی علیه الرحمة

Mövlana Misali “Ayineyi-Gitinoma” (“Dünyanı göstərən güzgtü”);

روح الله انصاری

Xacə Abdullah Ənsari;

مولانا نور الله دهخوارقانی

Mövlana Nurullah Dəhxaraqani;

تحفة الاحباب مولانا محمد

Mövlana Muhammad “Tuhfət əl-əhbab” (“Dostları töhfəsi”);

عمان الجواهر ملا عرفی شیرازی

Molla Urfi Şirazi “Ummən əl-cəvahir” (“Cəvahirat dəryası”);

زرکش صفاهانی

Zərkeş Səfahani;

أنوار العيون مولانا أبو القاسم شرآزی امری تخلص

Əmrü təxəllüslü Mövlana Əbulqasim Şirazi

“Ənvar əl-uyun” (“Gözlərin işığı”);

پرزاده کاظمی - Pərzadə Kazimi;

واعظ خلخالی - Vaiz Xalxali;

مظهر الذات مولانا عاشقی

“Mazhar əz-zət” (“Şəxsiyyətin təzahürü”).

Şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin öyrənilməsində əlyazmalara müraciət daha vacibdir. Belə ki, şairin fars dili ilə müqayisədə ərəb dilində yazdığı əsərlər daha az öyrənilib. Müxtəlif əlyazmalara əsaslanan İran alimlərinin tərtib etdikləri “Divan”ların sonunda verilən ərəbdilli əsərlər bəzən fərqli şəkildə təqdim olunub. Bu da şairin əsərlərinin tərcüməsini və öyrənilməsini çətinləşdirir.

Qeyd edək ki, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda şairin ancaq ərəbcə yazdığı əsərlərdən ibarət əlyazmaya rast gəlinmədir. Şairin “Küllüyyat” və “Divan”larında hər iki dildə yazdığı əsərlər qarışıq şəkildə təqdim edilib. Şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin rast gəlinməsi B-1978, B-7763, M-247, M-242, M-413, M-34 şifrəli əlyazmalardan istifadə etməklə nəşr və katib xətalərini aşkar etmək olar. Məsələn, Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyəti olan İmam Cəlaləddinə həsr olunan mədhiyyədən bir beytə nəzər salaq:

زوجت مهجة اصفهان بمدحتی

9, s.947 / 10, s.1346].

*İsfahanın qəlbini mədhiyyəmlə evləndirdim.*

*İsfahan isə dəfərlə mənim qəlbimi sındırdı*

[11, s. 60].

Beytin tərcüməsində müşahidə olunan naqislik birbaşa orijinala bağlıdır. Buna görə də əlyazmaya müraciət edilməlidir. M-247 şifrəli əlyazmada beyt aşağıdakı kimi təqdim olunub:

زوجت مهجة اصفهان بمدحتی

اضعاف ما قد لی بهجاء [12]

*İsfahanın qəlbini mədhiyyəmlə rahatlatdım, (bu) həvcin məna etdiyinin yumşalmasıdır.*

Bu variant Dr. Foruzənfərin hazırladığı “Divan”la üst-üstə düşür [13, s.726].

Belə ehtimal etmək olar ki, beyt Xaqaninin İsfahan səfəri ilə bağlıdır. Belə ki, şair başqa şəhərə səfəri zamanı yolüstü İsfahanı da ziyarət edir. Ondan əvvəl İsfahanda olmuş Xaqaninin tələbəsi kimi tanınan Mücirəddin Beyləqani İsfahanlıları həvc etdiyinə görə, İsfahanlılar şairə soyuq münasibət göstərirlər. Xaqani

vəziyyəti yüngülləşdirmək üçün “Mücirəddinin həcvi və İsfahanın mədhi” adlı bir mədhiyyə yazıb İsfahanlıların incik qəlbini rahatladır [14, s.45]. Çox güman ki, şair yuxarıdakı beytdə “İsfahanın qəlbini öz mədhiyyəmlə sakitləşdirdim” deməklə, məhz bu hadisəyə işarə etmişdir.

Şairin ərəbcə yazdığı qəsidələr arasında Məlikül-ə’zam Əlaəddinə həsr etdiyi qəsidə maraqlı məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. 45 beytdən ibarət olan bu əsər təmtəraqlı mədhiyyədən daha çox hökmdar-şair arasındakı real münasibətlərdən bəhs edir. Qəsidəyə özünəməxsus şəkildə giriş verən şair daha sonra üstüörtülü şəkildə Əlaəddindən narazılığını bildirmiş, qəsidənin sonuna yaxın isə sanki bu şikayəti üçün üzrxahlıq etmişdir. Məhz həmin beyt “Divan”larda belə yazılıb:

بدأت بفرض المدح ثم شفعتہ

[9, s.957 / 10, s.1362].

*Əvvəlcə mədh etməyə başladım, sonra təşəkkür etməyə keçdim, sonra da budur, könüllü şəkildə arzularımı bildirirəm.*

Qeyd etdiyimiz kimi, şair qəsidəyə mədh deməklə başlamamışdır. Əldə olan M-242 şifrəli əlyazma [15] da bu fikri təsdiqləyir:

بدأت بعرض المرآة ثم شفعتہ

نسبة سكر ثم ها هو المع

Əlyazmada olan variantın ikinci misrasında naqislik müşahidə olunur. Zənnimcə, həm əlyazmadan, həm də “Divan”lardan istifadə etməklə beyti belə yazmaq daha doğru olardı:

بدأت بعرض المرآة ثم شفعتہ

نسبة سكر ثم ها هو المع

*Əvvəlcə şübhə nümayiş etdirməyə başladım, sonra sərəxoşluqla müqayisə edərək onu müdafiəyə keçdim, sonra isə budur, könüllü şəkildə ürəyimdən keçənləri ərz edirəm.*

Məhz bu variant qəsidənin məzmununa uyğun gəlir. Çünki şair əvvəlcə hökmdarın ona qarşı laqeydliyindən şikayətlənir, hökmdarın sərəxətində şübhə edir, sonra “hər şeyin çoxu ziyandır” fikrini əsas tutaraq, “Şərabı çox içməyin sonu sərəxoşluğa qurşanmaqdır, necə ki, sərəxoşluq artıqca, qənimin olur”, deyərək ona haqq qazandırır, daha sonra ürəyindən keçənləri səmimi bir şəkildə dilə gətirir.

Xaqaninin yaşadığı dövr siyasi hadisələrin, hakimiyyət çəkişmələrinin gücləndiyi dövr idi. Tarixdə iz buraxmış belə hadisələrdən biri də “Fitneyi-ğuzz”dur. Bu hadisə zamanı Ğuzz-

lar Səlcuq hökmdarı Sultan Səncəri həbs etmiş və nişapurluları amansızcasına qətlə yetirmişlər. Qətlə yetirilənlər arasında Nişapur Nizamıyyə mədrəsəsinin müdərri, dövrünün görkəmli alimi, bacarıqlı siyasətçisi, poeziya bilicisi İmam Muhəmməd bin Yəhya da var idi. İbn əl-Əsirin verdiyi məlumatlara görə, "zəmanəsinin əvəzlənən Şafii fəqihli olan Muhəmməd bin Yəhyanın yanına uzaq Şərq və Qərbdən çoxlu adam gəlirdi və onun ölümünə bir çox alimlər yas tutdular" [16, s.387]. XII əsr tarixçisi və alimi Əbul-Fərəc İbn əl-Cauzi hicrətin 550-ci ilində baş verən ən mühüm hadisələrdən biri kimi İmamın ölümü ilə bağlı yazırdı: "Belə bir xəbər gəlib çatmışdır ki, türkmən gəzzləri Nişapura daxil olaraq oranı qarət etmiş və əhalini və fəqihləri, o cümlədən Şafii şeyxi Muhəmməd bin Yəhyanı qətlə yetirmişlər, onların qətlə yetirdiklərinin sayı otuz minə yaxın idi" [17, s.101]. Dövrünün görkəmli ziyalı kimi, Xaqani də bu hadisədən çox təsirlənmiş və həm fars, həm ərəbcə yazdığı əsərlərində öz acısını hiss etdirmişdir. Şairin farsdilli "شاد" və "خاك" rədifli şeirləri, eləcə də ərəbcə bir qəsidəsi məhz bu hadisənin təsiri altında yazılmışdır. Q.Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, "Xaqaninin "Fitneyi-ğuzz" və İmam Muhəmməd Yəhyanın öldürülməsinə yazdığı mərsiyələr o vaxtki müsəlman

Şərqində yayılaraq dillər əzbəri idi. Bu əsərlər şairin şöhrətinin daha da çox yayılmasına səbəb oldu. 800 il ərzində "Fitneyi-ğuzz"dan danışan təzkirəçilər və tarixçilər Xaqaninin bu mövzuda yazdığı şeirlərinə toxunmaqdadır" [18, s.234].

Xaqaninin Muhəmməd bin Yəhyaya yazdığı ağıladığı qəsidəsində aşağıdakı beyt M-413 [19] şifralı əlyazmada belə yazılıb:

سافر حصيرا جسد سنجارا جاور مصيرا نول يحيى.

Səncərin bədəni həbs olunaraq getdi, Yəhyaya çatan mücahidlik oldu.

"Divan"larda isə beyt mövzudan kənar söz yığındır:

سافر خضرا بحر بخارا

سافر خضرا بحر بخارا جاور مصرا تول يحيى [9, s.949 / 10, s.1348].

Xızır kimi Buxara dənizinə tərəf getdi, Yəhya isə qonşu ölkəni heyratə saldı [11, s.67].

Beytin əlyazma variantı yuxarıda bəhs olunan tarixi hadisəni özündə əks etdiriyi halda, ikinci variant heç bir mənə ifadə etmir.

**Nəticə.** Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, klassiklərimizin ərəb və fars dillərində yazdıqları əsərləri araşdırarkən diqqətli olmalı, bütün mümkün variantlardan, eləcə də orijinalı daha dolğun əks etdirən əlyazmalardan istifadə olunmalıdır.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Sultanov M.S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954.
2. Вильчевский О.Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта. «Советское Востоковедение». Издательство Академии Наук СССР, 1957, № 4.
3. Вильчевский О.Л. Иранские публикации произведений Хагани (поэт XII в.). «Народы Азии и Африки», 1964, №3.
4. <https://ganjoor.net>
5. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1987.
6. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-34.
7. Бертельс Е.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва, «Наука», главная редакция восточной литературы, 1960.
8. Xaqani Şirvani. Şeirlər. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-192.
9. دیوان افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دکتر ضیاءالدین سجادی. تهران.
10. دیوان خاقانی شروانی. دکتر میر جلال الدین کزازی // تهران. نشر مرکز, 1375.
11. Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, "Ön söz" və izahların müəllifi: prof. İ.Homidov. Bakı, "Parlaq İmzalar", 2017.
12. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247.
13. دیوان خاقانی شروانی. با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران، 768 ص، ۱۳۸۹.
14. Ворожейкина З.Н. Исфahanская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время XII-XIII в. Москва, «Наука», главная редакция восточной литературы, 1984.
15. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242.
16. الكامل في التاريخ. لابن الاثير. دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الاولى، ۱۳۰۷ھ-۱۹۸۷ھ-م. المجلد التاسع، ۵۰۴ ص.

17. المنتظم في تاريخ الملوك والامم لابي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي. المبعة الاولى. دار الكتب العلمية. بيروت - ۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م. الجزء الثامن عشر، ۲۶۰ ص.
18. Kəndli-Herisçi Q.Ə. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı, "Elm", 1988.
19. Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413.

#### BAKU MANUSCRIPTS OF KHAGANI SHIRVANI'S WORKS

##### Summary

As you know, the works of Khagani Shirvani were very popular in the East of the Middle Ages. It is no coincidence that the manuscripts of the poet's works are stored, along with Azerbaijan, in the manuscript centers of Turkey, Iran, Pakistan, France, Britain, Russia, Tajikistan, Georgia, India, Uzbekistan and other countries, as valuable sources. The article provides information about the Baku manuscripts of Khagani stored at the Mohammed Fuzuli Institute of Manuscripts of ANAS, and based on the Jung manuscript under the code M-192, the names of 14 authors of Shiniyya are given. The importance of manuscripts for a more detailed study of the works of classical poets is also emphasized, the mistakes of scribes and publishers in the poet's works written in Persian and Arabic are described, and clarity is made by using manuscripts.

**Key words:** Khagani, ode, manuscript, couplet, Isfahan

#### ПРОИЗВЕДЕНИЯ ХАГАНИ ШИРВАНИ В БАКИНСКИХ РУКОПИСЯХ

##### Резюме

Как известно, произведения Хагани Ширвани были очень популярны на Востоке в средние века. Неслучайно рукописи произведений поэта хранятся, наряду с Азербайджаном, в рукописных центрах Турции, Ирана, Пакистана, Франции, Великобритании, России, Таджикистана, Грузии, Индии, Узбекистана и других стран, как ценные источники. В статье приводится информация о бакинских рукописях Хагани, хранящихся в Институте рукописей имени Мухаммеда Фузули НАНА, и на основании рукописи Джунг под шифром M-192 приводятся имена 14 авторов «Шиния». Также подчеркивается важность рукописей для более детального изучения произведений классических поэтов, рассказывается об ошибках переписчиков и опечатках издателей в произведениях поэта, написанных на персидском и арабском языке, в них вносятся ясность с помощью рукописей.

**Ключевые слова:** Хагани, касыда, рукопись, байт, Исфahan